

**ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПОЛІТИКИ «УКРАЇНІЗАЦІЇ»
(1923 - 1938 рр.)**

Автор статті надає характеристику економічного і політичного становища робітників України в першій половині 20-х рр. ХХ ст. На основі архівних документів проаналізовано зміни світогляду пролетаріату під впливом політики «українізації».

Ключові слова: пролетаріат, більшовики, національна політика, «українізація».

Автор статті характеризує особливості економічного і політичного положення робітників України в першій половині 20-х років ХХ в. На основі архівних документів дано аналіз змін у світогляді пролетаріату під впливом політики «українізації».

Ключевые слова: пролетариат, большевики, национальная политика, «украинизация».

The article describes the features economical and political conditions of the workers of Ukraine in the first half of the 20 years of the twentieth century. Based on an analysis of archival documents changes in the outlook of the proletariat under the influence of the policy of "Ukrainization."

Keywords: the proletariat, the Bolsheviks, national policy, "Ukrainization."

Постановка проблеми. Історія робітничого класу у 20-30 рр. поєднала не лише революційний ентузіазм, великі надії, а й невдачі, жертви та розчарування. Крім того, робітничий клас України, як основна опора більшовицької партії, брав активну участь у всіх соціально-економічних перетвореннях і політичних зрушеннях зазначеного періоду. Вже у березні 1920 р. Х.Раковський проголосив завданням більшовиків України створення національного робітничого класу, українізацію шкільної освіти, організацію Центральної школи червоних старшин, де навчання йшло українською мовою [13].

При існуванні майже суцільно українського села (серед національних меншин селянськими за природою залишалися також молдавани, німці, болгары, греки та білоруси - на відміну від євреїв і росіян) і русифікованого міста (у семи губернських центрах України, крім Поділля та Волині, проживало всього 14% українців, зате 44% росіян, 35% євреїв) оволодіння селянською масою означало - нести ідеї комунізму на їхній рідній мові [12, 123]. Запровадження ж української мови в щоденне життя пролетаріату повинно було укріпити змичку між містом і селом. Політика коренізації, запроваджена у УРСР з 1923 р., принесла колосальні культурні і світоглядні зміни в середовищі робітничого класу.

Тому особливе місце в сучасних дослідженнях мала б займати зміна світогляду українського робітника, який, фактично, був носієм російської культури і мови, а також селянина, який згідно волі вищого партійно-державного керівництва СРСР, став пролетарем. На жаль, ця проблема вивчалася українською історичною наукою недостатньо.

Аналіз актуальних досліджень. Вплив політики українізації на робітничий клас України частково висвітлювалися в працях В.Даниленка[3-5], С.Кульчицького [5, 12], В.Лозицького [9], Б.Кравченка [11] та інших українських істориків. С.Кульчицький констатував, що «політика коренізації переслідувала прагматичну позначку зміцнення режиму», а «національне відродження становило побічний ефект курсу на коренізацію режиму» [12, с. 380-381]. Він же зазначав, що для України 20-ті роки були періодом національного відродження [12, 380]. Про боротьбу «системи, що складається» із послідовними прибічниками українізації йдеться у праці Г.Касьянова і В.Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція» [5]. Українськими істориками наголошується, що в 20-ті роки ХХ ст. завдяки політиці українізації «в Українській СРР були створені такі умови для національно-культурного розвитку, яких українці не мали за часів царату та в складі інших держав, у тому числі Польщі, Чехословаччини і Румунії» [4, 29].

Мета статті. Проаналізувати зміни в соціальній структурі робітничого класу України

на початку 20-х років, ставлення окремих груп робітників до політики «українізації».

Виклад основного матеріалу. Робітничий клас у 1920-ті роки вважався класом-гегемоном, опорою радянської влади і світового комуністичного руху. Привілейований статус знайшов своє відображення у законодавстві радянської держави - в Конституціях, наприклад, у положеннях про вибори до Рад (голос робочого прирівнювався до 5 голосів сільських жителів) [10, 67]. Від позиції нечисленного в кількісному відношенні пролетаріату залежала міцність радянської влади. Тому випадки прояву невдоволення, антирадянських настроїв серед робітників були для більшовиків тривожним симптомом, до якого уряд ставився з усією серйозністю [8, 311]. Тим більше, якщо мова йшла про національне питання. Для початку варто звернутися до цифр і подивитися, що собою являв робітничий клас на Україні, наскільки він був великий і які мав особливості. У визначенні точної кількості промислового пролетаріату на останній передвоєнний 1913 р. є розбіжності: від 549.4 тис. чол. до 642 300, приблизно 45% робітників було зайнято в гірничій та металургійній промисловості [14, 147]. Революція, Перша світова та громадянські війни негативно вплинули на становище всього суспільства і на робітничий клас зокрема. Втрати на фронтах, від голоду та епідемій привели до кількісних змін в робочому класі України. На початок 1921 р. в УРСР нараховувалося 316.5 тис. промислових робітників (за іншими даними 260 тис. [11, 105]. Визначення точної цифри не є принциповим завданням у контексті досліджуваної теми). Одночасно з кількісними змінами відбулися зміни в соціальному складі пролетаріату. Багато робітників поверталися в село, до себе додому, або до родичів. У той же час мав місце і зворотний процес: у місто на заробітки йшли селяни, «розмиваючи» дореволюційний кадровий склад пролетаріату, привносячи в робітничий клас селянські настрої і психологію. Перевиховувати вчорашніх селян, виковувати з них справжні робочі кадри пролетаріату України доводилося протягом усіх 20-х рр., адже їх приплив на заводи і будівництва з кожним роком дедалі збільшувався. Так, у 1924 р. промислових робітників було вже 360 тис. чол., а всього, включно з працівниками транспорту, зв'язку - 1.2 млн., а в 1927 р. - вже відповідно 675 тис. чол. і 2.7 млн. чоловік [11, 106].

Була ще одна не менш важлива причина якісних змін у робочому класі. Бути робітником було безпечно і вигідно з декількох точок зору. Робітничий клас знаходився у дещо привілейованому положенні. Робітники отримували продуктові пайки. До того ж, після закінчення Громадянської війни стати робітником, і, тим самим, зникнути з поля зору ДПУ, прагнуло багато з білогвардійців, учасників Української революції 1917-1921 рр., махновців і т.п. Попрацювавши місяць-другий на виробництві, така людина могла вільно вказувати своє соціальне становище як «робітник» [20, 5]. Чимало було й тих, хто під виглядом робітників прагнув зробити кар'єру, вступити в партію і зайняти відповідальні посади. «На фабрики йде випадковий елемент», - так констатував реальну ситуацію В.Ленін [9, 19]. Таким чином, на початку 1920-х років соціальний склад робітничого класу України помітно змінився, що не могло не відбитися на його самосвідомості та настроях. Окремо слід сказати про національний (вірніше, про етнічний) склад робітничого класу. Відомо, що великі міста України були осередком російської культури. Помітну роль у створенні російського вигляду міст, перш за все мовного, крім міщанства і державних службовців, відіграв робітничий клас. Вихідці з українських сіл, за рахунок яких у більшості випадків відбувалося його збільшення, потрапляючи в інтернаціональне міське середовище, долучалися до так званої «міської» культури, мовою якої була російська. Перехід з «селянської» мови на «міську», звичайно, не проходив безслідно [22, 41]. Завдяки привнесеним місцевим словам і зворотам у південних областях Росії, на сході і південному сході України склалася цікава і своєрідна говірка. Зауважимо, що саме російський компонент спочатку (особливо на етапі зародження пролетаріату на Україні) відіграв помітну роль у створенні російського вигляду міст. Причому зосереджувався він в основному у металургійній, металообробній галузях і в гірничій справі [14, 149]. Але вже з кінця XIX ст. у промисловість, в тому числі

й у найбільш передові галузі, помітно зростає приплив українських кадрів [14, 150]. Після закінчення громадянської війни цей процес посилюється і робітничий клас України став поповнюватися в основному за рахунок місцевих людських ресурсів. Наприклад, у 1924 р. на великих заводах українців у середньому було вже близько 45% від числа всіх робітників, і частка їх неухильно зростала. Треба відзначити і той факт, що багато великоросів проживали в Україні вже у другому і третьому поколінні, ставши на той час корінними жителями своєї землі, увібравши її дух і ментальність [17, 76]. Це підтверджують і документи. У 1924 р. більшість членів профспілок були уродженцями України [25, 77]. Більш-менш точна статистика, що відбиває національний склад робітничого класу України, відображена в перепису 1926 р. (тоді в перепису населення вказувалася народність, тобто етнічне походження, а не запитувалося, ким себе людина вважає). Згідно цього перепису, в цілому по робочому класу українців налічувалося 55%, росіян - 29%, євреїв - 9% та інших - 7%. Серед ядра робітничого класу - промислового пролетаріату - частка українців була менше 43%. До 1929 року вона зросла до 48% [11, 120]. Взагалі, для робітничого класу України була характерною наступна особливість. Чим вище була кваліфікація тієї чи іншої групи робітничого класу, чим слабше в ній відчувався зв'язок із селом (на професійному та особистому рівні), тим менше в ній були наявними ознаки українського культурного впливу, тим міцніше вона була пов'язана з культурою російською. І справа тут не тільки в тому, що серед висококваліфікованих груп вищим був відсоток етнічних росіян. Ця особливість відноситься і до етнічних українців. До того ж, чимало тих, хто вважав себе росіянином, за своїм походженням міг бути віднесений до українців (що пізніше і сталося, коли стали вводити паспортну систему з обов'язковою відзнакою національності по одному з батьків). Найбільш високим був відсоток росіян і зросійщених робітників (точніше, що увійшли в російську національно-культурну спільність і опанували «міською» культурою і російською мовою) у важкій промисловості (особливо в металургійній галузі) і в гірничій справі. Українців (за походженням і мовою) було найбільше серед тимчасових, будівельних і сільськогосподарських робітників [11, 154]. Точніше судити про національний склад робітничого класу дозволяє профспілкова статистика, тому що основна маса пролетаріату була охоплена своїми професійними організаціями. На 1924 р. у всіх профспілках працівників-українців значилося 45%. У тих союзах, які мали більш тісний зв'язок із сільським господарством, їх частка була вищою. Наприклад, у профспілці працівників землі та лісу (Рабземлес) українців було вже 50%, а серед цукровиків - близько 70% [30, 118]. Протягом усіх 1920-х років кількість українців у робітничому класі збільшувалася. Велику роль у цьому процесі відіграла соціальна модернізація та урбанізація суспільства, які спричинили масовий приплив робочої сили із сіл у міста. Місто стало найбільшим споживачем трудових ресурсів, і міграція селян в 1920-ті роки була спрямована саме туди [6, 34-35]. Приплив трудових резервів із сусідніх районів РРФСР істотно обмежився: у Росії теж йшло промислове будівництво і була потрібна робоча сила. Зросійщення і наявність робочих-великоросів призводили до того, що пролетаріат України мав переважно російську зовнішність, був залучений у всеросійські політичні процеси, нерозривно пов'язаний із російським пролетаріатом, а від українського національного руху був далекий. Саме цим пояснюється практична відсутність інтересу до національного питання у переважної маси робітників [11, 121]. Під час революції та громадянської війни робітничий клас України за українським рухом не пішов. Випадки підтримки його з боку робітників, в тому числі етнічних українців, були поодинокими і мали місце здебільшого серед низькокваліфікованого або сільськогосподарського пролетаріату, тобто того, який найтісніше був пов'язаний із селом і найсильніше відчував на собі його настрої. Відзначимо, що специфіка етнічного складу робітничого класу України і, головне, його орієнтованість на російську мову і російську культуру, зумовила й особливості національної самосвідомості, що стало досить важливим фактором у визначенні самоусвідомлення українського робітника [23, 24].

На формування особливостей національної самосвідомості у робітників – етнічних українців впливало багато факторів. Перш за все, це багатонаціональний склад робітничого класу УРСР, що згуртував представників різних національностей. Іншою важливою причиною була політика більшовицької партії, заснована на комуністичній доктрині, згідно з якою на перший план виступали соціальний і класовий принципи суспільного буття (а, значить, і свідомості), а національний принцип відсувався на другий план. На національні відмінності намагалися не акцентувати увагу, а якщо про них згадували, то у зв'язку із чіимись спробами їх трактування в націоналістичному дусі. Та й працюючи в одному колективі люди, як правило, не цікавилися національним походженням своїх колег.

Під час дослідження результатів політики українізації особливо серед членів профспілок, виявилось, що в тому ж Донбасі (в Артемівському і Луганському округах) «українські робітники в більшості настільки русифіковані, що між ними і російськими робітниками немає майже ніякої різниці ні по мові, ні по побуті» [31, 99]. Українською вдома розмовляло лише 15% робітників-українців, та й то говорили вони «народною українською мовою, не розуміючи літературної української» [31, 104]. У той же час, у російських і українських селян мовні відмінності продовжували зберігатися. Рівень русифікованості залежав не тільки від професії, але й від географічного положення регіону. Чим далі на захід і північний захід від Донбасу і великих центрів нижнього Подніпров'я, тим більше українським за своїм виглядом ставав пролетаріат (за винятком Києва) [30, 98]. Повністю українськомовним він був на Правобережжі, в дрібних містах, містечках і селах. Принагідно наголосимо, що через особливості урбанізації та розвитку промисловості, в Україні продовжував існувати особливий феномен, коли деякі групи робітників іменували себе «хохлами», протиставляючи їх «українцям». З назви, даної великоросами запорізьким козакам і малоросійським селянам, воно з часом перетворилося на самоназву досить великих груп населення. Хохлами називали себе і селяни, особливо південно-східних районів УРСР, російсько-українського прикордоння і деяких районів РРФСР (Воронезької, Курської та ряду інших областей). Прижилося воно і в місті. Наприклад, шахтарі луганської шахти №5 вважали, що всі вони є «хохли» і розмовляють на «хохляцькій» мові. Робітники були сильно здивовані, дізнавшись, що «хохли» й «українці» одне і те саме [1, 55]. Як бачимо, існувало певне протиставлення «хохлів» «українцям» при одночасному усвідомленні власної окремішності від великоросів. Українцями «хохли», очевидно, називали тих, хто свідомо чи в силу селянського походження, виховання, загострених національних почуттів або з причини беззаперечного підпорядкування авторитету партії, дотримувався українського варіанту національної свідомості.

Тепер слід перейти до політичних настроїв робітників, подивитися, що їх хвилювало, що викликало їх невдоволення, які вимоги вони висували. Аналіз матеріалів дозволяє зробити висновок, що проголошений привілейований статус робітничого класу-гегемона далеко не завжди відображав його реальний стан [16, 25-28]. Невдоволення, страйки були в СРСР нерідким явищем. Українська республіка не була винятком. Основною причиною була незадоволеність економічним становищем: затримками зарплати, зупинками у виробництві. Вони породжували зневіру в перспективі розвитку промисловості [19, 19-22]. Це мало наслідком прогули, звільнення, порушення трудової дисципліни і под. Крім цього, невдоволення виникало через високі ціни, незадовільні умови праці, конфлікти з керівництвом, яке в 1920-ті рр. було представлено не тільки державними чиновниками, але і підприємцями-власниками, що навіювало думки про те, чим для пролетаря обернулася революція. Як правило, невдоволення розцінками й умовами роботи мало місце серед малокваліфікованих груп робітників [24, 152-153]. Серед їхніх висококваліфікованих колег чи тих, хто володів професією, на яку був стабільний попит, частіше спостерігалися переходи на нові місця роботи, що призводило до плинності кадрів, і також не могло не позначитися на організації виробництва [16, 55-56].

На ґрунті економічного невдоволення цілком могли розвинутися національні протиріччя. Однак зазначені вище особливості формування пролетаріату України і специфіка умов його праці зводили цю можливість до мінімуму. Націоналістичні настрої були представлені серед робітників досить слабо, в основному мали місце випадки антисемітизму. Крім конфліктів, що траплялися на трудовому ґрунті, антисемітські настрої проявлялися під впливом внутрішньопартійної боротьби [26, 256]. Позначалися й негаразди на роботі, наприклад, скорочення. Конфлікти виникали і між представниками інших національностей. Наприклад, на шахті №29 Сталінського округу німці були незадоволені російськими робітниками, погрожуючи їм зняттям з роботи. Росіяни ж звинувачували німців у пристрасі до спиртного і висловлювали невдоволення їх більш високими ставками, в той час як їм самим не вистачало «на харчі» [26, 7-8]. Випадки прояву націоналістичних почуттів мали місце і серед робітників - поляків. Але такі конфлікти траплялися в основному на побутовому та професійному ґрунті і мали лише видимість національних [29, 11]. Українсько-російський конфлікт в робочому класі – головній опорі радянської влади – загрожував непоправними наслідками як для неї самої, так і для державності. Лакмусовим папірцем, за допомогою якого можна визначити ставлення робітників до національного питання на Україні, стала українізація, офіційно розпочата з 1923 р. З чого почалася українізація, досить чітко сказано у звіті уряду УСРР за 1923/24 господарський рік: «Міста русифіковані. Елементи населення, що обслуговували радянські органи, не були досить чуйними до національної проблеми. Не було необхідних кадрів, відповідальних працівників-українців... Не тільки центральні органи влади, але і місцеві органи влади на 95% обслуговувалися російською або русифікованою інтелігенцією» [3, с.97].

Як ми вже відзначали, національне питання ніколи особливо не цікавило робітників. Їх основна маса в національно-політичному відношенні відчувала себе пролетаріатом, не наголошуючи на етнічних особливостях. Українські національні ідеї мали серед них слабкі позиції. «Український пролетаріат ще темний» в національному відношенні, - так оцінювали стан української національної самосвідомості робочих укапісти - «червоні» націоналісти, які в міру своїх можливостей намагалися його розвивати [18, 27]. Більшість робітників, особливо промислових, зустріло політику українізації стримано. Для багатьох із них, особливо тих, хто в недавньому минулому свідомо став на бік червоних, переклад на українську літературну мову преси, діловодства, заміна вивісок на установах і магазинах та інше асоціювалися з петлюрівщиною [7, 312]. Робітники «Арсеналу» та інших київських підприємств пам'ятали акції полковника Є.Коновальця, командира галицьких січових стрільців, з придушення робітничих заворушень. Проваджувана національна політика зустрічала недовіру з боку багатьох робітників, тим більше, що здійснювалася вона нерідко тими, хто в роки громадянської війни перебував на іншому боці барикад [1, 60]. На зборах, зустрічах із керівництвом, у листах, адресованих в газети і органи влади, озвучувалося складне для багатьох питання: чи не є українізація «петлюрівщиною»? [2, 4] Насторожене ставлення до українізації диктувалося не тільки політичними мотивами. Люди не розуміли, чому вони повинні переходити на роботі й удома на іншу мову, яка оголошувалася їх рідною. Це стосувалося не тільки робітників-великоросів або, скажімо, євреїв, хоча вивчати українську літературну мову і українізуватися, нехай навіть формально, доводилося і їм самим, і їхнім дітям [27, 120]. Це стосувалося і частки етнічних українців, тих, хто називав себе росіянином або хохлом, також тих, хто вважав себе українцем, але говорив російською або «хохляцькою» (простонародною, не літературною українською) мовою. При проведенні перепису 1926 р., звичайно, ні про яке фіксування своєї національності як «хохол» чи «малорос» не могло бути й мови, тому всі, народжені на території України були записані як «українці». Це сприяло збільшенню питомої ваги українців у населенні УРСР і в робочому класі зокрема [27, 126].

Питання про мову викладання стало одним з ключових питань національної політики

взагалі. Полягало воно у тому, який сенс вкладався у поняття «рідна мова». Наркомпрос УРСР, а в його особі республіканське керівництво, за основу брав етнічне походження (а для євреїв ще й віросповідання) людини. Такий стан речей багатьох не влаштовував [21, 21-22]. У Москву і Харків летіли скарги, в тому числі від робітників. У них містилися пропозиції визначати рідну мову за тією, на якій розмовляли в родині та на якій від народження звикла спілкуватися дитина [31, 100-101]. Але в школах і відповідних установах їм відмовляли, мотивуючи це тим, що українці не знають свою рідну мову через колишню політику русифікації. Коли ж подібні відповіді були від у минулому «петлюрівців», а нині відповідальних працівників народної освіти, ставлення до українзації мимоволі виникало негативне. Але активної протидії національній політиці майже не спостерігалось. Окрім скарг і листів у газети та органи влади, протест полягав у тихому саботажі українизаційних заходів. Мали місце випадки, коли складені українською мовою колективні договори не підписувалися. В побуті українська мова приживалася повільно [31, 106]. До 1929 р. всіх робітників-українців, які розмовляли в родині українською, було 44%. Принагідно наголосимо, що значна частина російських і російськомовних робітників до українзації преси, профспілок і т. д. ставилася стримано, випадків націоналістичних проявів у ставленні до українськомовних колег практично не було. Відсутність розробленої літературної мови, наслідки русифікаторської політики російського царату приводили до приниження ролі української мови. Вважалося, що українською важко спілкуватися на виробництві (через відсутність спеціальних термінів), викладати такі предмети як фізика, математика (з тієї ж причини) [28, 118-122]. Траплялося, серед робітників виникали суперечки про те, якою мовою слід проводити збори чи виступати доповідачам. Деякі вимагали говорити українською, деякі – російською [15]. В останньому випадку на вибір російської впливало те, що далеко не всі розуміли і вільно володіли літературною українською мовою [31, 100]. В цілому, російська мова продовжував зберігати свої позиції серед українського робітничого класу. Тихий саботаж українизаційних заходів радянським і профспілковим апаратом змушував КП(б)У постійно їх підганяти, нагадуючи про необхідність українзації діловодства і внутрішньої діяльності [21, 13]. Під впливом вимог «посилити» та «натиснути», у окремих робітників-українців з'явилися «настрої своєрідної національної гордості», які проявлялися у прагненні посилення українизаційних заходів [17, 76]. Треба сказати, що подібне намагання спостерігалось не тільки у робітників, але й у деяких партійців [31, 100].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна відзначити, що в більшості випадків увага до національного питання в робітничому класі проявлялося під впливом державної політики, яка під час політики українзації сприяла посиленню національних почуттів. Українізація пролетаріату не була самоціллю радянської влади. Вона була швидше засобом впливу на селян та інтелігенцію. Протидії українзації з боку робітників фактично не було. Через специфіку походження та складу пролетаріату український національний рух не отримав серед нього певних міцних позицій, а економічне невдоволення практично ніколи не переростало в національне. Як це не здасться незвичним, але вплив з боку українського національного руху на робітничий клас у 20- на поч. 30- х рр. сильніше відчувався з боку більшовиків, з боку «чиновників від українзації». Цей вплив прикривалося комуністичними гаслами, але об'єктивно спрямований був на завершення формування української нації та державності, нехай навіть радянських за формою. На нашу думку, зміни у свідомості робітничого класу України під впливом політики українзації потребують подальших досліджень, враховуючи великий масив неопрацьованих документів особистого характеру (листів, звернень, заяв, скарг), які знаходяться серед архівних матеріалів і в публікаціях радянської преси 20-30 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві / Ф.Голуб // Більшовик України. - 1929. - № 7-8. - С.53-63.

2. Горбач Н. Українізація: злет і трагедія / Н. Горбач // Жовтень. -1989. - № 3.-С.12-22.
3. Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине / Даниленко В.М. – К.: Наукова думка, 1986. - 213 с.
4. Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Даниленко В.М. - К.: Наук.думка, 1991. - 96 с.
5. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. – К.: Либідь, 1991. - 344 с.
6. Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора / Заставний Ф.Д. - Львів, 1992.- 460 с.
7. Звіт - доповідь про діяльність київського губернського відділу ДПУ за 1923 рік // Архіви України. - 1997. - № 1-6. - С. 310-323.
8. Історія Української РСР. Київ, 1977. - Т.6.- 425 с.
9. Лозицький В.С. Політика українізації; історія, проблеми, уроки / В.С.Лозицький // Український історичний журнал. - 1989. - № 3.- С.18-29.
10. Конституції и конституционные акты СССР. 1919-1937. Сборник документов. - М., 2004. - 340 с.
11. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Кравченко Б. - К., 1997.- 256 с.
12. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.Кульчицький. — К., 1996. - 396 с.
13. Нагаєвський І. Історія української держави 20 століття / Нагаєвський І. – К., 1994. - 450 с.
14. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века / Нестеренко А.А. - М., 1994. - 254 с.
15. Потапчук М. Робітничя кляса України в національно-культурному будівництві / М.Потапчук // Більшовик України. - 1932. - №5-6. - С. 125-129.
16. Совершенно секретно: Лубянка - Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). - Т.4. - М., 2001. - 500 с.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1.Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр. - Оп.20. Загальний відділ (особливий сектор) (1920-1941рр.). - Спр. 1811. - 150 арк.
18. Там само.- Спр. 1999. - 127 арк.
19. Там само.- Спр. 2122.- 230 арк.
20. Там само.- Спр. 2239.- 155 арк.
21. Там само.- Спр.2256.- 249 арк.
22. Там само. -Спр. 2336.- 100 арк.
23. Там само.- Спр. 2425.- 120 арк.
24. Там само. - Спр. 2442.- 210 арк.
25. Там само.- Спр. 2443.- 256 арк.
26. Там само.- Спр. 2523.- 342 арк.
27. Там само.- Спр. 2631.- 190 арк.
28. Там само. - Спр. 2632.- 205 арк.
29. Там само.- Спр. 2800.- 110 арк.
30. Там само.- Спр. 2815.- 187 арк.
31. Там само.- Спр. 2894.- 248 арк.